

Meša Selimović

ROMANI

Beograd, 2017.

SADRŽAJ

TIŠINE	7
DERVIŠ I SMRT	115
TVRĐAVA	329
OSTRVO	525
KRUG	615
<i>Rječnik turskih i manje poznatih riječi .....</i>	<i>739</i>
<i>O piscu .....</i>	<i>742</i>
<i>Napomena izdavača .....</i>	<i>743</i>

TIŠINE

SKELA

Tri dana su topovi tutnjali, približavajući se, a četvrtog dana su granate počele da eksplodiraju svuda oko nas. Nisam tačno znao gdje, jer se u špilji rasipa zvuk, sve je nejasno i zato strašnije nego napolju, nepodnošljiv sveopkoljavajući tutanj, tama što je postala dio nas, šuštav besmislen šapat kojim otkrivamo strah, nemoć što nas vezuje za ovu vlažnu rupu. U bunilu, ne razaznavajući jasno stvari ni lica ni razmjere ni smisao, tonuo sam u košmar sav od panike što se iz kratkih trenutaka svijesti uvukla u moju grozničavu krv i ispunila me iščekivanjem nepoznatih strahota. Nije to strah od blizine neprijatelja, ni misao na smrt što čeka na špiljskom ulazu zatrpanom kamenjem, već nešto neizrecivo teže: kao da je svijet izumro, i posljednji čovjek, sâm, ludi pred onim što ga čeka. Sâm, jer oni što su u pećini šaptali nisu donosili olakšanje, nisam čak bio svjestan njihova prisustva, bili su uvećana nemoć, ječanje mraka, dio bunovnih kretanja i podzemnih glasova što su se pleli u neuhvatljivom kovitlacu. Bilo je to prvi put da mi blizina ljudi nije ništa olakšavala, prvi put da sam se osjetio konačno, nepovratno sâm. Težina tog osjećanja, i mogućnost da ponovo bude, ležala je u meni mjesecima. Sve dosad.

A na ovom putu sve više čili, nestaje, zaboravljam ga, i zato se osjećam lak, oslobođen, ludo srećan što sam se izvukao iz mraka u koji me je uvukao rat. I žurim, kao da bježim.

Ne pitam ni za ime sela, ne tiče me se ni ovo kretanje sjenki oko vatara, ni uzvici, dozivanja, naredbe, tihi razgovori, iznenađan veseo smijeh. Sve je to slučajnost, nevažan susret u prolazu, utopljen u kišnu tamu novembarske noći. Da nije ove tihe a jake radosti u meni, sigurno bih više vidio, našao bih određeniji smisao u tom smušenom kretanju i glasovima što su se isprepleli u besmislu riječi. Znam samo da svi ovi ljudi odlaze na drugu stranu, preko rijeke. Tamo još traje rat, i oni će sigurno u toku noći preći skelom. Razmjenjujemo se na ovom mjestu, njih ovdje napušta spokojstvo. I nije mi žao, moja radost me štiti.

Čujem Duška kako veselo priča o našem prelasku skelom i o strahu koji je preživio. A ja mislim svoju misao. I taj prelazak je bio radost. Prividno bezrazložna, jer je rijeka u novembru strašna, rebrasta od prljavih talasa punih ilovače, sa snagom negdje u dubini koju misao samo okrzne, da se ne uplaši. Surova je, liči na zvijer. A opet je u meni radost, iako je druga obala daleko, i skela pretrpana, puna ljudi unezvijerenih očiju, jer ne vjeruju ludoj rijeci, i šapat o nesreći što se desila negdje pri prelasku kad se skela otkinula i podavilo se ne znam koliko svijeta, i uznemirujući sumrak, i rafal mitraljeza s druge strane što ne dohvata, ali može da ulije strah. Ne meni, ne više, ništa mi se ne bi moglo desiti ma šta da se desi, siguran sam u to. Jedan dio moga života se završio, a drugi još nije počeo, i nisam nigdje, pa kako da mi se nešto desi na magnovenom preskoku iz onoga što sam bio u ono što još nisam? Tiha radost i

kad sam ugazio u duboko blato razgaženo nogama ljudi i stoke što se u čudnom nemiru prebacuju s jedne strane na drugu. Sve poznato ostalo je na onoj obali: ovdje je granica između godina što su prošle i života što me čeka.

Zato ne pitam, i ne tiče me se ime ovog sela, ili možda i nije selo, već nekoliko kućica, čak ih i ne brojim. Ne znam ni ko su ovi ljudi što uznemireno hodaju po mraku, ili nepomično sjede. Ne tiče me se to bogatstvo kad postojimo samo za sebe. Nestalo je pećinskog bunila, i čame, i straha od potpune praznine. Sjedim, ćutim, grijem se kraj vatre i ganuto gledam u plamen: sutra će ova vatra biti sjećanje, i ova jeza uz leđa, i mokre noge, i misao još na onoj obali, ona još nije prešla rijeku, nije sasvim, sve će biti sjećanje, sлагаće se polako gubeći oštrinu i tamne boje i gorak okus. Postaće građa za priču: da, bilo je lijepo. Sad nije lijepo, ali mi je svejedno, osjećam već miris sutrašnjeg zaborava i naslućujem ružičastu boju uspomena što će ostati poslije svega.

Misao je još u planinama na onoj strani, suviše je dana, ljudi i doživljaja bilo moja sudbina da bih mogao lako da se odvojim. Dobro je što se odvajam. Sve što će pomoći da pobjegnem, dobro mi došlo. Bojim se da me čvrsto drže ove godine što, evo, baš sad izmiču. Vatra što grije dlanove i lice još večeras, čudno gužvanje u tami što uvijek nosi iznenađenje: još večeras, nervozna paljba mitraljeza vjetrom prenesena preko rijeke: još večeras. Samo još večeras rat, a sutra sjećanje. Zato je radost i tih smiješak u meni, za sutra.

Neko sjedi pored mene, nešto kaže. Vraćam se iz sebe kad mi ponudi cigaretu. Pita me jesam li pospan, hoću li da pušim. Ne objašnjavam da nisam pospan, odvajam se. Primam cigaretu, želeći da se opet uvučem u sebe, i ne slutim da me čovjek uvlači lukavstvom pažnje, da me kupuje obzirom. Pita me kuda idem. Kažem.

Jadan je, zgrbljen, nespretno sjedi na panju, izgleda star i utučen. I smiješan, nikako ne spada ovamo, u ovu noć što prijete olujom. Šešir mu se objesio od kiše, zimski kaput od krombi štofa još čuva, zavrće peševe da ih ne isprlja, svilen šal mu je oko vrata, i kravata na bijeloj košulji, siva, sa crnim prugama. Sve to primjećujem, jer je neprikladno, čudno. Ovdje samo surovost ne pada u oči.

Kuda će on? Čovjek priča, sigurno je zato i započeo razgovor, da se požali, rđavog sago-vornika je našao, slušam ga kao iz daljine, mobilisan je kao ljekar, juče je pošao od kuće, već je umoran od puta i čekanja, a tamo je vjerovatno još gore.

Da nisam želio da ostanem sam sa sobom, da ispraćam vrijeme što nestaje, što se tanji u meni, da nisam htio da mislim o svemu što je sutra, s nadom, sa očekivanjima koja su sva moguća, odgovorio bih mu da je strašno, rijetko ko ostane živ, naročito ljekari, umiru od tifusa, od rana, i od straha. Osvetio bih mu se što je četiri ratne godine proveo kod kuće. Ali htio sam da brzo završim razgovor, da se što prije vratim u maglu svoga snatrenja. Kažem da nije strašno, naročito za ljekare.

- Ali opasnost, ipak, postoji.
- Zar niste mogli da se oslobodite, zbog godina?
- Meni je četrdeset.

To je nemoguće. Možda je juče imao četrdeset, danas ima mnogo više. Začudeno ga pogledam, i vidim pri odsjevima vatre: lice bapsko, staro, bez ijedne žive crte, onemoćalih mišića. Može li strah toliko da pojede čovjeka, ili je takav, star otkako zna za sebe? Pita, ne nadajući se više ničemu:

- Borbe se stalno vode?
- Stalno.
- Uslovi života su sigurno teški.
- Da. Čekaju vas napori, dugi marševi, gladovanje, spavanje na zemlji, hladnoća, vaške, stjenice, Nijemci.

Istrgao me je iz mira, iz sjećanja, iz željenja, probudio u meni vojnički prezir. Osjetio sam kako me obliva osvježavajuća pakost. Od toga rastu snage u čovjeku, razvija se crna mašta. Kakve bih mu sad slike užasa poklonio, nakljukao ga jezom, istjerao i posljednju trun mira iz njega, ako ga ima, a ne znam zašto, zbog njegovog ušavljenog lica možda, i njegovih četrdeset staračkih godina, i šešira otežalog od kiše, zbog mira mu i spokojsva u gradu, zbog ranjenika na onoj drugoj strani što su ga uzaludno čekali, zbog onih koji su sve gubili – avaj, zašto me nisi ostavio na miru, nesrećni čovječe! – zbog njih, zbog njega, zbog sebe, zbog nježnih prstiju što ih je zaboravio na koljenima, zbog svega. Ali ne, ne treba, probudićeš đavole u sebi zbog ovog kukavca. Pusti ga na miru.

Na njegovom licu pojavio se neočekivano živ strah, ne više nemir zbog naslućivanja, već konačna izvjesnost užasa na koji je osuđen. Raširena krila moje pakosne mašte odjednom su se opustila. Ne zbog njega. Uplašio me je podzemni tutanj što se javio u meni.

– Šalio sam se – kažem smijući se njegovom neskrivenom strahu.

Gledao me je nepovjerljivo, začuđeno: kakva je to šala?

– Šalio sam se, zaista. Vojnici ne vole uplašenost ni bespomoćnost.

Ali u njemu živi nepotrebna sujeta, i djeluje žalosno.

– Nisam uplašen. Možda uznemiren.

– Nemate razloga.

– Ah, manite.

Ličilo je to na uzdah iza kojeg je stajao neki samo njemu poznat razlog. Otkrio ga je odmah, jer je na granici iza koje ga čeka užas, i sad je vrijeme da sve kaže, sutra ili za sat moglo bi biti kasno.

– Imam ženu u gradu, ostala je sama.

Mogao sam da mu kažem: ja nemam ženu u gradu. Šta je gore?

– A onda, rat je, ne znam, ni vojsku čak nisam služio.

– Naviknućete.

– Ne, ne, to je nemoguće objasniti. Godinama sam vezan za knjige, za kliniku, za miran život, ni na izlete nisam volio da idem.

– Sad ćete nadoknaditi.

Zacutao je i bespomoćno se zagledao u vatru. Teško mi je bilo da ga žalim, poniknuo bi postuđen da je znao pred kim uzdiše, a ipak sam osjetio njegovu muku, jezu onoga mučnog trenutka kad se gube poznati životni putevi i počinje panika gorolomnog hoda u nepoznato. Ali sve što je rekao bilo je suviše obično, pomalo ljigavo, izazivalo na podsmijeh. Bolje bi bilo da ništa nije objašnjavao. Ostala bi mogućnost da se nekad sjetim, ako bih se sjetio, maloga čovjeka uzdrhtalog pred iskušenjima što ga čekaju, ožalošćenog rastankom sa ženom koju voli, zabrinutog zbog njene brige za njim. Bila bi to pomalo sentimentalna, pomalo smiješna slika, ali podnošljiva. Srećom, svejedno mi je, ne tiče me se ovaj ojađeni čovječuljak tužnih očiju, ni njegova žena, sigurno istog ovakvog bapskog lica, ili možda za glavu viša od njega, jer mali muškarci vole amazonke.

Gledamo u vatru, odvajamo se. Ja gledam unaprijed, on unatrag, moje juče je njegovo sutra, a njegov prošli mir je ono što mene čeka, što želim. Ne bih se mijenjao s njim. On sa mnom bi, sigurno.

A možda je po nekoj pravdi, pravednijoj od moje, trebalo da se zamijenimo, i da se vratimo odakle smo došli, u naviknuto: ovako bi moglo da bude teško i meni i njemu. Ali nas niko nije pitao, a i da je pitao, ne bih pristao. Očekivao sam mnogo od ovog povratka.

Kad sam podigao pogled s vatre, vidim da je mislio na kuću. Pogled mu je tup i nesabran. Rastreseno mi pruža cigaretu. Ne mogu da je uzmem, prvu sam platio razgovorom koji me je mogao odvući kuda ne bih želio. Još ne vjerujem sebi, ali srećom, čvršći sam nego što moj

strah sluti. Zapalio je sâm i gledao me tako da sam znao da će nešto da zamoli: to je onaj trenutak kad lice oživi i na njemu se vidi misao iako riječi još nema, oči je njegove znaju, zato su unaprijed meke i podmitljive, spremne da se svide i da privole, prethodnici i poslanici dobre volje. Zatim dolazi riječ, jedna od mnogih koje bi mogle doći, i koje se biraju da bi učinile utisak, ali nisu uvijek i najprikladnije, jer je izbor brz.

– Da li bih mogao... da li biste htjeli nešto da mi učinite?

Je li ga osokolila moja izdvojenost, moje ćutanje, moj rastresen pogled? Nečim sam ohrabrio njegovu nesigurnost. Ili se hvatao za prvu priliku, da je ne izgubi.

– Napisao bih ženi pismo, zaboravio sam nešto da joj kažem. Neće vam biti teško, stanujemo u centru – dodao je na moj vrlo neodređen gest koji nije značio ništa drugo nego da sam se našao u glupom položaju glasnika što prenosi lijepe želje sredovječnog starca ožalošćenoj amazonki.

– Molim vas.

Glas mu je drhtav, prisilio me je da ga požalim, bojim se da ne zaplače.

– Dobro – kažem. – Ponijeću.

Pomalo sam razočaran. Već na prvim koracima u mir dočekuju me teški uzdasi nad sitnim brigama.

Iz svoje ljekarske torbe izvadio je mapu sa plavkastom hartijom za pisma (kamo sreće da je ponio jedne čarape više), pažljivo izvukao nalivpero iz unutrašnjeg džepa i počeo da piše na koljenu.

– Stavite: negdje na položaju.

– Zar ne smijem da napišem gdje smo?

– Smijete. Vi baš ne znate za šalu.

Pogledao me je začuđeno, nije razumijevao moju frontovsku duhovitost. Sigurno je mislio kako je glupo šaliti se s takvim stvarima. Vidjeće već čime se vojnici sve ne šale. A ja sam ga zadirkivao nadvladavajući i sažaljenje i prezir što sam ih nekako istovremeno osjećao prema njemu.

Nastavio je da piše svoju poruku amazonki trudeći se da ne uzdiše suviše glasno. Poruka je, izgleda, tužna. Teško je bilo zamisliti da piše o ljubavi.

Izgledaće smiješan, smiješan je već sad, sa ovom svojom babičkom torbom i pokislom šeširrom. I vojnici imaju svoj način oblačenja, isključiviji nego žene. Smijaće mu se. I u nastupu velikodušnosti, potpuno nepoznatog porijekla, jer razloga nije bilo, pomislio sam da mu poklonim svoju kožnu partizansku torbu, lijepu i praktičnu, i što je najvažnije, sasvim vojničku. Pomogla bi mu da makar malo ublaži svoj nepopravljivo civilni izgled. Ne bih bio mnogo oštećen: u torbi su mi smiješne uspomene, slika djevojke što se udala za drugoga jer nije vjerovala da ću se živ vratiti iz rata, pismo prijatelja u kojem javlja roditeljima da je izgubio nogu, poderane čarape, koje ne bi bilo šteta baciti, kao ni djevočinu sliku, dnevnik koji nije vrijedio više od čarapa, neupotrebljiv, suh, konvencionalan, sav od krupnih riječi što su otkrivale oduševljenja a skrivale živog čovjeka. I šta još? olinjala četkica za zube, ratni veteran kao i ja, nešto partizanskih listova štampanih u zemunicama, više sentimentalni bagaž nego potreba, engleske vojničke gaće s mirisom diditija još iz Engleske. Zaista, malo nosim u novi život. Sve što imam, to je u sjećanju.

Ali je misao o poklonu bila samo misao o odvajanju. Torbu nisam dao doktoru. Možda je ne bi ni primio, a možda bi s njom izgledao još beznadnije. A nisam mu je poklonio najviše zato što nisam htio da ispadnem smiješan u njegovim očima: zašto da mu je poklanjam? Možda bi lakše shvatio bezrazložnu grubost nego bezrazložnu velikodušnost. Ali to je moja misao, ne njegova.

Kad je otišao, vatre su još svjetlucale. Nedaleko od nas tekla je široka crna traka rijeke, crnja od noći, sa sablasnim nervoznim odbljescima slučajno upaljenog svjetla. Držao me je za ruku,

dugo, bilo mi je neugodno, ruka mu je vlažna i drhtava, gledao me u oči, pa se okretao rijeci, ličio je na osuđenika koga vode na odsluženje kazne, drži se za mene posljednjom snagom, a ja jedva čekam da mi pusti ruku, da ode.

– Recite mojoj ženi... Ništa, već sam napisao.

Šapat mu je nemoćan, pokušava da govori bilo šta. Odahnuo sam kad je otišao u mrak.

I eto, desilo se da smo se mimoišli tu, na obali rijeke što me je stvarno dijelila od rata u koji je on išao, a taj čovjek, na koga ću docnije toliko misliti, nije u meni ostavio nikakva traga, nisam snažnije doživio ni njegov lik ni njegovu sudbinu. Suviše sam bio obuzet sobom da bih mogao da ga primijetim drukčije nego mimogred. Ostao je sjenka, zrnice, nevažnost, manje nego ništa. Dodirnuo me je, a dodir nije ostao, čuo sam ga, a u ušima je ostala tišina. Kasnije nisam ni želio da oživim njegov lik, drago mi je bilo što je ostao samo sjenka u mome sjećanju.

Pismo sam stavio u torbu. Amazonka će se raznježavati nad mirisom deditija, koji će plavkasta hartija upiti za vječnost.

2

NOĆ

Kao troma uzdrhtala životinja poglela po zemlji, u noći, voz čeka na maloj stanici. Opipam oklop te životinje, hladan i sigurno prljav, dugo je nisam vidio, i osjećam potrebu da je dodirnem.

Sjenke ljudi ulaze u vagone, dolaze iz tame i ulaze u tamu, jer samo naprijed, na čelu oronule nemani, svijetle u noći dva zasljepljujuća fara, čineći okolni mrak još težim. Možda je i moj brat među ovim ljudima.

– Misliš da može da bude ovdje?

– Može da bude i ovdje.

– Kad si čuo za njega posljednji put?

– Često čujem za njega.

Bio je u zatvoru, u logoru, u nekim našim jedinicama, ali nikako da ga nađem. Stiže me samo glas. Znam šta Duško hoće da pita: zar još vjeruješ da ćeš ga naći? Da, vjerujem. Nemoguće je da ga ne nađem. Volio sam ga više nego sebe, ili bar kao sebe. Suviše je dobar, suviše lijep, suviše drag da ga više ne bude.

– Da pretražimo voz?

Idemo od kupea do kupea, zovem ga po imenu. U toploj tami uskih odjeljenja dišu nevidljivi ljudi, razgovaraju ili ćute, odgovaraju ili se smiju. Volim ovaj naš svijet što uvijek misli na šalu. – Ako nosiš rakiju, ja sam onaj što ga tražiš – odgovara neko. – Dužan nam je – veli Duško. – E, onda produži.

Idemo dalje i opet ga dozivam: ko zna, možda je baš tu. I malo mi je smiješno, a pomalo i tužno što ga tražim ovako, po mraku. Ne odziva se, ali ja ne očajavam, naći ću ga. Duško nije baš sasvim uvjeren. Kaže dok stojimo u tiješnom hodniku:

– Trebalo bi nekako drukčije tražiti. Ne oslanjati se na slučaj.

– Tražiću i drukčije.

Sjedili smo poslije cio sat, a možda i duže, u potpuno mračnom kupeu, a nismo znali kad će voz krenuti. Nisu znali ni službenici na toj izgubljenoj bezimenoj stanici, i zalijepili smo se za drvene klupe predajući se u ruke sudbine i nekom nepoznatom koji je upravljao voznim redom.

Sve je neobično, tiha jamska tama, neosvijetljeni peron, fenjeri željezničara kao svici zalutali u ovu novembarsku noć, i ovaj čudni voz što može krenuti naprijed ili nazad, sad ili nikad, samo što je meni svejedno. Kao da su nestvarni, i kao da je sve pomalo nestvarno, glasovi se javljaju napolju pred vagonima, i u susjednim kupeima, sasvim nerazgovjetni, ali, srećom, ne panični, već pospano ravnodušni. Drago mi je, ne zbog njih. Bojim se da ne naiđe nemir. Mogli bi da ga rode mrak i ovo gužvanje sjenki svuda oko nas, tuđi glasovi što žive sami, voz

što ukleto stoji. Ali kad mislim o njemu, ne javlja se. Zato se smiješim u sebi. U sebi zato što je mrak, a i da nije mrak. Drugog se to ne tiče, niti bi iko shvatio. Kad bih rekao čak i Dušku: bojim se da ne naiđe nemir, ali ne nailazi kad ga čekam, Duško bi mislio da nisam sasvim pri čistoj svijesti. Zato mu neću reći, ali je dobro da znam lijek: zvaću nemir da ne bi došao.

Duško postaje mirnodopski nestrpljiv:

- Ovaj voz se baš ukopao!
- Šta te se tiče. Sad ništa ne zavisi od tebe.
- Da pitamo nekoga kad polazimo.
- Sutra uveče. Ili nikako. Istjeraće nas u zoru. Spavaj.
- Krenuće oko ponoći.

Glas je ženski. Odmah pored mene, uz prozor zakovan daskama. Nisam vidio uz koga sam sjeo.

Duško je na klupi do mene. Odmah je zapalio cigaretu i upaljenu šibicu držao malo duže među prstima, gledajući djevojčino lice. Ona se osmjehnula. Svidio mi se taj siguran, prijateljski osmijeh. U mraku što se sklopio nad nama kad je Duško otresao opečene prste, ostalo mi je to za trenutak osvjetljeno lice sasvim kratko u svijesti. Već satima jedino lice izdvojeno iz tame, i još žensko, moglo bi duže da se pamti. Nažalost, ili srećom, nije lijepo, i uzalud svijetli preda mnom. Ni onaj pogled nije mi se više dopadao, činio mi se samo siguran, a ne prijateljski, bio je zid između nje i drugih ljudi, čak ni odbrana, već isključivanje. Mogla je mirno da stupi u razgovor sa svakim, da pruži korisno obavještenje, kao maloprije, da se našali čak, ali žena će biti samo ako se uda. Sve sam već znao o njoj, odavno: sigurna u sebe i zato neranjiva, uvjeren u svoju snagu, jer je hladna, lojalna a odrođena, kaluđerica svog osjećanja samostalnosti, ponosna na kostrijet samoj sebi nametnutih ograničenja. Muškarce ne podstiču na osvajanje, već na dužnosti, ako dožive ljubav, nastojeće da je svedu na razumnu mjeru.

Duško mi daje neke znake, gura me u rebra, udara u nogu. Ne znam šta hoće. Zato kažem glasno:

- Pređi do prozora. Drugarici će biti hladno.

Ja bih joj rado poklonio ovo guranje u rebra i udaranje nogom, ali ona je, naravno, neranjiva. – Nije hladno – veli. I: – Naviknula sam.

Jasno, naviknula je na sve na šta se ne vrijedi navikavati.

Voz je iznenada krenuo, naglo, kao u trci, ali to je varka, jer čim se odlijepio, vidjelo se da je odlučio da mili.

- Kuda ide? Nazad?

– Naprijed.

– Ne, nazad.

Ipak je išao naprijed.

- Pa ovo je pravo čudo!

Očekujem da se kaluđerica pobuni protiv ovog našeg podsmijevanja, ali se nije javila ona, nego Šestan. Dva dana putuje s nama i poučava nas svemu što ne znamo, a mislio je da mnogo štošta ne znamo, i eto sad vidimo da nismo uspjeli da pobjegnemo.

– Nemate pravo – kaže svojim neuzbuđenim učiteljskim glasom spremnim na dug napor – rat još nije završen i ne može se očekivati čudo.

Bože, kako je lijepo kad neko sve zna i kad hoće da kaže i drugome. Ali Duško ne misli tako, sjetio se mučenja u toku dva duga dana s ovim čovjekom što je govorio opširno, ali sasvim jednostavno, pretpostavljajući da nam je sve nejasno, da nam sve treba rastumačiti, ali počinjući abecedom i ostajući na njoj, čuvajući se da slučajno ne kaže štogod nepoznato ili nešto što bi bilo makar malo lično. On zna samo za dvije strane, uvijek i u svemu, samo za dvije, jedno i suprotno, da i ne, mrak i svjetlost, prastaro dobro i zlo, samo dvoje, nikad treće,

nikad nijansa i prelaz. Ne zna za kolebanje, nikad ne griješi, nikad nije u sumnji, nikad se ne šali. Šalu, možda i s pravom, smatra grijehom, nekorisnom a opasnom igrom duha, ismjevačem jednom zauvijek utvrđenih vrijednosti i svetinja, makar bile i drvene.

– Ne, ne varam se – rekao je Duško svadljivo – i ne čekam čudo. Ni nakon deset godina neću očekivati čudo, i tad će naši vozovi zakašnjavati i ovako čekati po stanicama, i hvala bogu, jer da je drukčije, ne bismo bili koji smo!

A onda je Šestanu učinio nepravdu, koju će dugo pamtit, onemogućivši mu da govori, sigurno veoma dugo i veoma ubjedljivo: počeo je da pjeva. Nema sluha, ali to štedro nadoknađuje glasom. Djevojka se nasmije:

– Dobar glas.

– Porodično – kaže Duško. I nastavlja svoju pjesmu, odlučan u namjeri da ubije Šestana, očajnog što će huljenje ostati bez odgovora.

– Pjeva strašno – kažem djevojci – ali bolje i to nego da onaj drugi dođe do riječi. On ne dozvoljava smijeh, osim ako je pravovjieran, ne dozvoljava razgovor, osim ako je dosadan. Kud on prođe, trava radosti ne niče.

Opisujem i nju.

– Tiše – kaže ona. – Čuće vas. Šta vam je skrivio?

– Davi nas danima. Imam osjećanje da neću nikad pobjeći od njega.

– I sad mu se svetite, krišom?

Hoću da je sablaznim igrajući igru koja će je izazvati i, naravno, pretjerujem. To što govorim nema veze ni sa Šestanom ni s njom, ni sa čim, osim s jednom mogućnošću koju ne podnosim. Želim i da joj se zamjerim.

– Ne svetim se, pokušavam da ga opišem, dok ćuti. On je mesija uvjerenja koje ne shvata, i svojim upornim mesijanstvom stvoriće tri nevjernika dnevno. Ništa živo, ništa nepredviđeno ne smije da se desi, sve ima svoj kalup i svoju formulu, nema ih mnogo, kao ni božjih zapovijesti, ali su stroge i dosadne. Izbjeći ih nemoguće je, jer su neprikosnovene. Šta da radimo? Ostaje nam da hulimo ili da plaćemo.

Ona ćuti. Pitam:

– Spavate?

– Ne. Slušam.

– Jeste li ljuti?

– Ne. Zašto?

Eto, ništa nisam postigao.

– Sigurno mislite da pretjerujem.

– Kako mogu da znam? Ako govorite ozbiljno, mislim da mu pridajete suviše značaja.

– Ako govorim neozbiljno?

– Onda je svejedno. I onda ne govorite o njemu, već o sebi.

– I šta u tom slučaju mislite o meni?

– Da mislite neozbiljno.

Zna i da se našali, ne vidim je, ali osjećam njen siguran osmijeh. Njoj je sve jasno.

– Da ga pozovem da sjedne do vas? On je ozbiljan.

Ona se nasmije:

– Ne, hvala.

I taj smijeh mi je poznat, uzdržan, jedva čujan, samo njen, kao da nije upućen drugome, već kao da je slučajno otkriva, a ona to neće. Jedva sam ga čuo, onda, i ostao mi je tajna, kao i sve u toj noći. Da to nije ona?

– Vaš glas mi izgleda poznat.

– Ne vjerujem.

- I smijeh, pomalo taman, prigušen.
- Gdje smo se mogli vidjeti?
- Nismo se vidjeli. Bila je noć i mrak.
- Onda to nisam ja.
- Šteta.
- Ne znate ni ko je?
- Ne znam.
- Onda može biti svako.
- Ne može.

Voz dašće umorno, kao da posrće. U blizini je rijeka, osjećamo je po hladnoći od koje se koče noge, a vazduh u kupeu postaje sve teži od dima i isparavanja odijela. Iza pregrade se čuju teški umorni glasovi što pjevaju mucu uz inat, kao u svakom ratu,

*pjevaj, majko, kad u borbu pođem,
al' ne plači ako ti ne dođem,*

i u tom upornom mraku što nas upija i ništi neprimjetno se gube granice između stvarnosti i nestvarnosti, i sve pomalo liči na onu nekadašnju noć, izdvojenu iz drugih, obilježenu tajnom. Sve je bilo, a opet liči na san, ni na čemu ne mogu da se zaustavim jer ništa ne znam, a držim se sjećanja, uporno. Nijednog putokaza nemam za traženje i zadovoljavam se onim što je bilo, od toga je u meni ostao pun osjećaj, neistrošen i nezadovoljen, i ostao je nekakav sanjarski miris, druga dimenzija, mogućnost izvan onoga što se obično dešava. Samo, da li se to nestvarno sjećanje javlja u času kad bi moglo da mi bude teško, kao odbrana od ove pjesme i slučenog nespokoјstva kojim prijeti noć?

Duško me opet gura u slabine, šapuće:

- Pusti me do nje.
- Ne mogu.

On upali šibicu: kaluđerica je zaspala na mome ramenu. Tiho se nasmije:

- Ni njoj nećeš znati imena. Ali za ovu ćemo sigurno znati da je postojala.

Njena kosa ne miriše na sijeno, već na gar i na sapun za pranje. I neprijatno me golica po vratu. I neugodno mi je uz nju u ovom smiješnom položaju. Ali je puštam da spava.

RIJEKA

Sunce nad rijekom, odbljesci na vodi, u meni širina. Rat je već sasvim daleko, za cijelo jedno prostranstvo promjene nastale od sitnih mijenjanja što su postala značajna kad su se već sva desila.

Čini mi se da sam povratak uvijek ovako zamišljao: prostrano nebo bez prijetnje, sunce što rađa boje, pomalo tupo osjećanje sreće zbog iščekivanja. I vedra lica oko mene.

Ljudi su zaista vedri. Gledaju niske muljevite obale obrasle šibljem ili mutnu vodu rijeke, dovikuju se s onima na gotovo potonulim pristaništima kad brod pristane u nekom malom mjestu, i smješe se zadovoljni zbog nečega. Ili ja želim da tako bude.

Primam ono što jeste, čulima, ne dublje, kao boju, miris, šum, srećan što mogu da gledam i slušam, nizašto, oslobođen obaveze da mislim oprezom. Navikavam čula da žive slobodno, bez prezanja. Ne dublje, čulima, ne drukčije, velika je prednost ne praviti kombinacije, ne strahom koga više nisam svjestan, ali koji je sigurno postao moj skriveni orijentir, tajna libela negdje u meni, uvijek živa, ne drukčije, ne smislom ispod viđenja. Ne bojim se tog potkožnog smisla, samo mi ne treba, još, dovoljne su i vode koje se vide, zašto tragati za ponornicama? Ne osjećam potrebu za mučenjem, oslobodiću ga se ako naiđe i sjenka njegova, svoje gubitke pretvoriću u svetotajne žrtve, s vremena na vrijeme, okadiću ih tamjanom tihog sjećanja, ne dublje, ne teže, mogle bi da postanu nepodnošljiv bol.

Brod je malen, vedar, žustar, ne naročito uredan i ne naročito ozbiljan. Liči na svoga kape-tana, veseljaka, koji nije ni star ni mlad, ni strog ni bezbrižan, nije suviše ponosan, niti se ljuti što je na ovom brodu. Ugodno se osjeća u životu, izgleda.

Iz svoje kabine donio je dobro župsko vino i svesrdno nas ponudio. Pije i on, s uživanjem i s radošću. Stojimo kraj kormila i upravljamo po redu. Kapetan uzima točak samo kad naiđu obilježena mjesta, potopljeni brodovi i plićaci. Duško priča kako smo sve putovali, pješke, na konjima, na koljenima, željeznicom, lađom. Kapetan o vožnji u ratu.

– Jeste li vozili Nijemce?

– Naravno.

Ne čudi se. Ni mi. I ne čudimo se što se ne čudimo. Još juče bismo drukčije razgovarali. Sad je sve u redu, lijepo i dobro: vraćamo se iz rata i nismo zlopamtila. Divimo se pomalo kape-tanu, njegovom preplanulom licu, bijeloj kapi s lengerom, bezbrižnom izrazu i zanimljivim pričama. Ne smetaju nam njegove vodnjikave oči ni nos pijanice. Zadovoljni smo što je pažljiv prema nama i što se nimalo ne plaši naših uniformi i oružja. Iako je to čudno.

Smijemo se. I kaluđerica se smije. Samo što ona nije više kaluđerica, od jutros, od časa kad je sunce obasjalo brod. Iznenadio sam se. U noći mi se učinila ružna. Češljala se slobodnim

pokretima, smiješeci se na nas, neuvrijeđena našom sinoćnjom hladnoćom. Sinoć je bila uzdržana i ružna kaluđerica u šinjelu, sad je rascvjetana ljepotica. Šta su od nje učinili jutro i sunce? Ili od mene.

Lijepa je, ali ne zbog pravilnosti crta, već zbog nečeg samosvojnog. Djeluje sigurno i skladno. Najprije se primjećuje izraz lica, miran, povjerljiv, zračan, čist nekako s obećanjem da ne krije prazninu. Poslije, dok smo stajali kraj ograde, gledajući naselja uz koja je brod pristajao, bio sam joj zahvalan što nije žurila da pokaže ni duhovitost, ni zamornu sentimentalnost, ni uzdržanost, ništa od svega onoga što ljudi u prvom susretu nude jedan drugome. Bila je, rekao bih, s mjerom neposredna, nenapregnuta, posjedovala je onu rijetku sposobnost da stvori oko sebe klimu povjerenja da se čovjek osjeća lako. Prilagođavala se. Ta osobina koju sam volio kod drugih, a koju nikad nisam težio da sâm steknem, kod nje se ispoljavala tako bogato da sam bio iznenađen: nepogrešivo osjećajući tuđi ritam, ona je prema njemu podešavala svoj. Njena misao kao da namjerno nije prelazila visinu ni obim tuđe, a njena raspoloženja nisu bila hirovita ni uporna, podešavala su se prema drugima. Činilo mi se da u sebi uvijek može pronaći i dublji smisao i puniju veselost i duhovitiju riječ, samo ako to hoće i ako joj je to potrebno. Ali time što se prilagođavala, njena ličnost nije ništa gubila. Priznajem, gotovo sam oduševljen njome, zbog promjene od sinoć oduševila je i Šestana, jer je s pažnjom i bez dosade saslušala njegova mišljenja o svemu i svačemu, ne podsmjehnuvši se ni poslije, kad smo bili sami. Pamtim šta sam sinoć mislio o njoj, ali to mi je sasvim svejedno: vjerujem utisku što ga je stvorio ovaj trenutak. Drugi trenutak neka stvori svoj utisak, i on može da bude tačan, ma koliko bio drukčiji.

I eto, stojimo s kapetanom kraj kormila, svi pomalo uzbuđeni. Djevojka, u bluzi i suknji maslinaste boje, objema rukama golim do lakata drži veliki točak i smije se s Duškom. Pomalo ga mrzim.

Vidim: kapetan gleda u nju. Njena obla ramena, malo povijena za kormilom, kao da podrhtavaju u zanosu, jer u pokretnom točku pulsira srce broda. Ona ga osjeća, upravlja njime, pojačava mu udar, dršće od njegove snage što ne prijeti. Faunske oči kapetanove požudno piruju gledajući djevojku pretvorenu u sirenu na pramcu gusarskog broda, ustremljenu a vezanu, nepomičnu u skoku, opijenu suncem i vodom i daljinom, za kojom čeznemo ne želeći da se približi.

I odjednom osjetim kako srce broda dršće pod mojim nogama. Ne klizimo, već lebdimo nad odsjajem vode. Radost, prisutna već danima, razbuktava se u požar što bjesni i zasljepljuje. Nasmijem se, valjda suviše glasno i razbludno možda, jer se ona okrenula i pogledala me. Ali me ne prekorijeva. I ona se smije: varnice sunca i rosa rijeke su joj u očima. Naglo se ispod njene ruke uhvatim za kormilo što se lako podaje i nudi spremno na svaku ludost. Sad su četiri isprepletene ruke na točku, malo ih je, htio bih da ih je mnogo više, mojih i njenih ruku. Laktom osjećam elastičnu dojku, mišicu mi prži vlažna toplota ženskog pazuha, čvrsto bedro je uz moje, drhtavo. Struje krvotoka su nam se izmiješale, osjećamo jedan jedini ritam, lud i bjesomučan. Udar vode o pramac potresa nas u korijenu i briše svijet oko nas. Suncem zapaljena olovna rijeka, i samo nas dvoje gorimo u tom požaru. Uzmi nas, rijeko, upij nas, sunce. Sve je čekalo ovaj užareni čas koji nema prošlosti ni budućnosti, koji priznaje samo sebe, i sve je u njemu moguće.

- Šta označava crvena bova lijevo? – vičem kapetanu.
- Nedemontirana mina.
- Da vozim na nju!
- Vozi!

Okrećem brod prema crvenoj bovi ispred nas. Smijem se. Smije se i kapetan. Smije se i djevojka. Ali njena ruka sasvim meko, iako nepopustljivo, drži brod daleko od mine.

- Zašto? – pitam je u smijehu.
- Suviše je lijepo.
- Baš zato.

Mogao sam da je poljubim u usta, mogao sam da je obljubim ispod kormila ili razapetu na pramcu, mogao sam da bacim brod u vazduh. Sve sam mogao u tom kratkom času ludosti, samo nisam mogao da ga zadržim.

Naglo, sasvim iznenada, bez ikakvog vidljivog razloga, sve je prošlo. Rijeka je prestala da gori, bezvoljno je poteklo sivo olovo. Ugasio se požar u meni.

Nailazilo je ono čega sam se plašio, nadajući se da je nestalo. Javilo se poslije neprirodno usijanog trenutka zanesenosti. Kao da je ta vatra sažegla snage koje su me branile.

Izvukao sam ruke ispod njenih i bez riječi se odvojio, želeći da ostanem sam. Docnije sam se sjetio njihovih pogleda. Znam da ih tada nisam vidio, nisam mogao da ih vidim, a ipak sam ih se sjetio, zbunjenih i uplašanih.

Trebalo je da ovo proživim sam, bez ikoga. Bio je to osjećaj stišane zaprepaštenosti, koja nije ništa određeno. A baš ta neodređena težina, kojoj se ne mogu dokučiti korijeni, ni sagledati dubina ni smjer, tamna prijetnja kojoj razum ne može ništa, nadnosila je nad mene nepoznat užas, teži od svake određene patnje. Potpuna, konačna samoća, uzaludnost svega što bih mogao učiniti, neizbježnost nečega što će naići, a ne nailazi. Najgore je što ne dolazi, jer da dođe, dobilo bi bilo kakav oblik, i strah ne bi bio tako potpun.

A kad je prošlo, zacarila je pustoš. Umor kao poslije bolesti. I čudna mješavina sreće što je prošlo i tuge što će se jednom opet javiti.

Naslonio sam se na ogradu i zapalio gorku cigaretu. Bezvoljno sam posmatrao pustoš u sebi, ne žaleći ni za čim.

Djevojka je prišla i stala kraj mene. Prilagođena, tiha.

- Je li ti zlo?

- Da.

- Bolestan si?

- Nije mi ništa.

Pogledam je: oči su joj dobre. Uspio sam da se osmjehnem.

- Jesi li ti djevojka s mirisom sijena u kosi?

- Je li postojala?

- Ne znam.

- Da li bi volio da sam ja ona?

- Izgubio bih je.

- Ako bi je našao?

- Da. Ona je sve što hoću. Ima oblik svake želje.

- Nema svog oblika.

- Uvijek je prisutna.

- Uvijek odsutna.

- Ne možeš je uništiti.

Uozbiljila se:

- Da li bi zaista poveo brod na minu?

- Ne.

Sad mi sve izgleda besmisleno. I ovaj razgovor.

- Nije ti bilo zlo?

- Nije.

- Mogu li ti pomoći?

Tišine

Zahvalan sam joj na toj nepotrebnoj dobroti. Nije više razapeta sirena na pramcu gusarskog broda i ne može razumjeti. Maloprije bi možda razumjela.

– Ludost ne traje dugo – kažem što mogu vedrije.

– Šteta – veli ona. – A možda je i bolje.

– Ti si razumna.

– Je li to grijeh?

– Više nedostatak nego grijeh.

– Hoćemo li na kormilo?

– Umoran sam.

Znamo i ja i ona da bi bilo besmisleno obnavljati malopredašnji zanos. I tužno stojimo jedno pored drugog.